

місця пам'яті, без яких годі було зберегти спогади про звершення предків. Історія знову, як і при будівництві Дніпрогесу, приносилася в жертву прогресу, хоча і його дари виявилися доволі сумнівними. У Довженковому щоденнику дуже багато гірких роздумів про втрату традиції, про потребу меморіалізації: «Слід би було вже розпочати зараз написати серію великих пейзажів з тими хоча би селами, що підуть під воду великого водосховища»^{*}. Він мріє про пам'ятники кошовим і гетьманам, але водночас і схвалює наступ на «відсталість» природи, яку людський геній має поліпшити й пристосувати до своїх ненатлих потреб.

І от, підірвавши 6 червня 2023 року Каховську греблю, окупанти знову спричинили екологічну катастрофу. Але водночас вона й повернула нам нашу історію, змусила застановитися над тяглістю нашої боротьби за незалежність. Природа так чи так поступово заліковує рани, Дніпро й далі несе свої води, нагадуючи про минуле, даючи змогу пережити оті безцінні миті єднання з величчю світотвору.

ПОРОЖНІ П'ЄДЕСТАЛИ

Свій роман 1993 року «Московіада» Юрій Андрухович завершив знаменитим розстрілом імперського пантеону в заплутаних лабіринтах московського метро. Український поет Отто фон Ф. натискає на ґачок — і одна за одною падають карнавальні постаті: «Їх було семеро. І всіх ти упізнав. Першим кидався в очі високий і кістлявий негідник, замаскований під Івана Грозного. Раз у раз трусив він своєю татарською борідкою та немитими патлами, прислухаючись до чергового цвяха з вуст Чорної панчохи. Враження від нього було взагалі таке, наче він щойно забив свого сина. Наступним був хтось, хто вирішив сделать життя своє з таваріща Дзержинського. Борідка його була не менш цапиною, ніж в «Івана Грозного». [...] Поруч із «Дзержинським» міг сидіти тільки Ленін. Так воно й було. [...] Далі був Мінін-і-Пожарський. Двоголовий тип у стилізованому під XVII століття одязі, який частково сидів у кріслі, а частково стояв поруч, обійнявши рукою плече сидячого. [...] Генералісимус Суворов, себто тип, замаскований під нього, натомість був, як і в житті, хворобливо вертлявим і нетерплячим. [...] Очевидною перлиною всієї президії була дебела пані в образі імператриці Катерини Другої. [...] Останнім у цьому ланцюгу великих був один зі скляним оком.

^{*} Довженко О. Щоденникові записи. 1939–1956. — Харків : Фоліо, 2013. — С. 553.

Зрештою, це міг бути і справжній Анатолій Іванович». Руйнування цього символічного порядку, деконструкція ієрархічних побудов, прощання з імперією триває й досі, і процес неймовірно пришвидшився з початком повномасштабної війни. (Тут, до речі, варто звернути увагу на опозицію західництва українського поета, котре марковане самим іменем Отто фон Ф., і «татарськості» російського царя; а водночас і на те, яким химерним сплавом виявляється імперська модель, включаючи польські елементи «товарища Дзержинського» та німецьке походження цариці Катерини; тож російську національну тожсамість навряд чи можна визначити поза ідентифікацією імперською.)

З постімперської перспективи конче необхідно від-рефлексувати те, що Поль Рікер у книжці «Пам'ять, історія, забування» назвав «зловживанням пам'яттю», наполягаючи на необхідності вироблення політики справедливої пам'яті. Зловживання пам'яттю сто-сується, зрозуміло, переможців (у них для цього непо-рівнянно більше можливостей та інструментів!), але й переможених, котрі героїзують жертв, не шкодуючи надмірного пафосу й відторгуючи будь-які об'єктивні-ші чи принаймні складніші й багатогранніші оцінки. Вироблення політики справедливої пам'яті потре-бує співпраці, колегіальности, готовності брати до уваги всю неоднозначність подій й уникати чорно-білого протиставлення абсолютного добра й не менш абсолютного зла. Можна зрозуміти (у такі переломні

моменти, як переживаємо нині) бажання виправи-ти кривди, віддати належне схованим від історії чи вкраденим d історії, але влада політична не повинна забороняти чи применшувати владу знання. Тим паче будь-яка тоталітарна чи авторитарна ідеологія задля свого утвердження вимагає забути «незручні» істо-ричні події, які загрожують її пануванню, руйнують таку бажану несуперечливу цілісність. Замовчування, фальшування, маргіналізація, цензурування стають конче необхідними, аби утримати владу й контроль над минулим, а відтак і над прийдешнім.

Ми й тепер незрідка потрапляємо в пастку непро-думаних перейменувань топоніміки, беручи, скажімо, до уваги упереджені стандартизовані оцінки україн-ських діячів радянської доби.

У міському просторі монументи здебільшого ста-ють «невидимими», їх не помічають, сприймають як геолокаційні точки, біля яких зручно призначати зу-стрічі. Але настають моменти, коли пам'ятники рап-том починають рухатися, зміщуватися, приковувати до себе увагу натовпів, — і це здебільшого буває свід-ченням великих революційних змін або й передвістям суспільних катаклізмів і катастроф. Серед останніх та-ких прикладів — несподівана деконструкція усталеної моделі пам'яті і вшанування в США. Після загибелі афроамериканця Джорджа Флойда, затриманого по-ліцією, почалися масові протести, під час яких руй-нувалися пам'ятники білим колонізаторам Америки, винним у геноциді корінних мешканців континенту. 2020 року було знесено 33 статуї Христофору Колум-бу, десятки пам'ятників учасникам громадянської війни, котрі захищали рабовласницький Південь. Їх розбивали, обезголовлювали, топили в затоках. Так само активісти домоглися демонтажу пам'ятників

* Цей опис потребує вже коментарів. Картина «Іван Грозний убиває свого сина» написана українським художником Іллею Репіним. «Сделать жизнь с товарища Дзержинського» закликав у вірші російський футурист Маяковский. Пам'ятник Мініну й Пожарському біля Кремля створив український скульптор Іван Мартос. «Зі скляним оком» був Анатолій Лук'янов, остан-ній голова Верховної Ради СРСР, член ГКЧП 1991 року, пучку, що завершився розпадом Радянського Союзу.

работорговцям у Лондоні та вимагають, аби Британія засудила своє колонізаторське минуле.

У другій половині ХХ століття поступово переосмислювалася історія Другої світової війни, європейські народи позбувалися нав'язаних радянської ідеологією символів. Після смерти московського тирана хвиля сталінопаду прокотилася мало не всією Центрально-Східною Європою: гігантські застрашливі фігури, що мали символізувати російську присутність, відправлялися на той самий «смітник історії», куди російські більшовики погрожували скинути всі демократичні цінності західної цивілізації. До прикладу, у Празі височіла найбільша скульптурна група в Європі заввишки п'ятнадцять з половиною метрів, а згодом поруч розкопали і руїни трудового табору, в'язнів якого й змушували працювати на будівництві монумента.

Після 1989 року настала черга дерадянізації: тепер уже зносили Леніна, червоноармійців, маршалів-завойовників і танки, на яких вони приїхали в західні столиці. Росія завжди протестувала й називала це варварством, удаючись до риторики захисту культурної спадщини, хоча якраз до її нищення Червона армія свого часу й була причетною.

В Україні очищення просторів спогаду відбувалося неприпустимо повільно, імперські символи вкорінилися таки глибоко і в ґрунт, і у свідомість. Лише зараз з усією очевидністю розуміємо, як цілеспрямовано нам накидали чужі спогади, не наш досвід, змушували вшановувати й героїзувати тих, хто плюндрував Україну й убивав її захисників. Імперська історія вкарбовувалася в наш ґрунт і простір топонімами, меморіалами; наші церкви ставали храмами московськими, а нав'язливі ритуали служили засобом переформування пантеону й засадничих історичних уявлень. Коли в міста відбирають ім'я й переназивають, то тим

самим позбавляють його історії, минулого, пам'ятників, легенд і переказів, принаймні стверджують, що попередня назва була безвартісною порівняно з новою. Таке радикальне знецінення спадку обрубє коріння, зв'язки з місцем народження, із землею, підважує ідентичність. Персонаж «НепрОстих» Тараса Прохаська вважав, що топоніміка важливіша навіть, аніж доля: «Є місце — є історія (якщо ж снується історія, значить, мусить бути відповідне місце). Знайти місце — започаткувати історію. Придумати місце — знайти сюжет. А сюжети, зрештою, теж важливіші, ніж долі. Є місця, в яких неможливо вже нічого розказати, а іноді варто заговорити самими назвами у правильній послідовності, щоб назавжди оволодіти найцікавішою історією, яка триматиме сильніше, ніж біографія. Топоніміка здатна запровадити у блуд, але нею можна цілком обійтися». Стерта й переписана топоніміка заводить у блуд безпам'ятности, коли простір стає пласким і втрачає зв'язок із часом, у якому формувався й змінювався. А от про місто, ошчасливлене іменем якогось радянського вождя, сюжет виснувати складно. На це нарікає герой Жаданового «Ворошиловграда»: «Скажімо, картки з видами міста Ворошиловграда. Тепер уже й міста такого немає, а я кілька років розповідав про нього німецькою мовою. [...] На цих картинках, як правило, були зображені які-небудь адміністративні будівлі або пам'ятники які-небудь. Ну, які могли бути пам'ятники у Ворошиловграді? Мабуть, Ворошилову». І ні про кого, крім радянського маршала, містянам ніби й не варто згадувати.

А в Кіровограді, відповідно, — про ще одного більшовика, увічненого в назві міста. 23 лютого 2014-го, після розстрілів на Майдані, після жалобних церемоній прощання із загиблими, в середмісті зібралося кількатисячне віче й проголосувало за знесення

пам'ятника Кірову. З місцевим приватним підприємцем уже було задалегідь домовлено про кран — і на очах присутніх тиран упав на землю. Серед ініціаторів демонтажу був тоді професор Києво-Могилянської академії Володимир Панченко, який у промові назвав Кірова «Януковичем тридцятих років». Віче проголосувало і за те, аби перейменувати площу Кірова на Героїв Майдану.

Зміна топоніміки допомогла нам виразніше усвідомити зв'язок, спадкоємність радянської та імперської політики пам'яті. Кілька великих міст, з-поміж них і місто-мільйонник, мали уславлювати діяння більшовиків, зокрема Дніпропетровськ, Кіровоград, Ворошиловград і, звичайно ж, Сталіно. (А коли згадати Первомайськ, Дніпродзержинськ, Цюрупинськ тощо, ряд топонімічних покручів виявиться дуже довгим.) Але зняття цього радянського шару іноді відкривало назви, що ґлорифікували російських царів, спадщину імперську; Катеринослав і Єлисаветград були свого часу так само ґвалтовно вкарбовані в наш урбаністичний простір, тож автентичне ім'я треба шукати ще глибше. У часи глобальних історичних перетворень революційне переосмислення топоніміки, принципів і засад меморіалізації просто неunikне й конче необхідне: перейменування у Польщі після 1989 року Мар'ян Ґолька влучно назвав зміною «семантичного ландшафту», бо лише в новому підсонні зможуть укорінитися в ґрунт нові цінності. І для переозначення семантичних ландшафтів і місць пам'яті потрібна кардинальна зміна мови, перенаголошення її функцій. У цьому контексті студії пам'яті мають зробити те, що успішно роблять дослідники потсколоніалізму й ґендеру. Як писав Гомі Бґабґа, «сама мова культурної групи має бути переосмисленою з постколоніальної перспективи, подібно до глибокого зсуву в мові сексуальности, самости

та культурної спільноти, здійсненого феміністками в 1970-х роках і гей-спільнотою в 1980-ті роки»^{*}.

П'єр Нора говорив про необхідність замінити класичне тематичне або хронологічне вивчення національного почуття «аналізом точок кристалізації нашого колективного спадку, описом головних “місць” (в усіх значеннях слова), в яких укорінилася колективна пам'ять, широка топологія французької символіки»^{**}. Україні потрібно ще спершу ці місця відшукати, розчистити від бруду й допевнитися, які ж знання про колективне минуле **викорінювали**, що саме не змогло скристалізуватися, що звітрилося й осіло в якихось інших переданнях та історіях.

Моріс Гальбґакс у «Соціальних рамках пам'яті» наголошував неunikненність використання колективної пам'яті з користю для сьогодення, і цю користь отримують, зрозуміло, ті, в чийх руках влада, панівна група, яка «колонізує час» так само, як завойовники колонізують простір. Культурну пам'ять завжди хтось намагається контролювати: простір маркується монументами, написами, архітектурою; натомість час, календар означається ритуалами, святами, і українці рік у рік мусили урочисто й радісно відзначати дати своїх національних поразок і втрат; ушановувати тих, хто вбивав і паплюжив захисників їхньої Вітчизни. То інша справа, що нав'язані ритуали, не забезпечені шанованими міфами й пантеонами, не набувають сакральности, застаються здебільш лише сухозлітками, навіть незрідка обертаються пародіями на самих себе. Згадати хоча б портрети вождів, котрі обліковували завґоспи навчальних закладів, роздаючи

^{*} Homi K. Bhabha. The Location of Culture. — London and New York : Routledge, 1994. — P. 174.

^{**} Нора П. «Місця пам'яті»: спосіб використання // П. Нора. Телерішне, нація, пам'ять. — Київ : Кліо, 2014. — С. 100.